

1.2. Методологічний інструментарій дослідження політичної комунікації

Вивчення природи політичної комунікації передбачає визначення відповідної методології дослідження. Постановка питання щодо методологічних параметрів дослідження актуалізує потребу розгляду понять «методологія» і «методика». Аналіз літератури з основ наукових досліджень свідчить, що поняття «методологія» найчастіше застосовується у двох значеннях.

По-перше, застосовується, як система певних способів і прийомів, що використовуються в певній сфері діяльності.

По-друге, – як вчення про систему або ж загальна теорія методу. Як зазначає В. Котигоренко, в іншому значенні методологію визначають, зокрема, як систему регулятивних принципів і правил діяльності, у тому числі теоретичної як спосіб приведення у взаємодію об'єктів пізнання для виявлення їх властивостей і відносин [1, с. 89]. Тобто під методологією потрібно розуміти сукупність методів у їх функціональному взаємозв'язку. Власне «метод» логічно розуміти як теоретично осмислений і обґрунтований спосіб пізнавальної діяльності з метою отримання достовірного знання про об'єкт вивчення.

Комплексний підхід у дослідженні політичної комунікації актуалізує синергетичний метод, який будується на ідеї міждисциплінарних досліджень і передбачає варіативність та альтернативність вибору шляхів дослідження розвитку суспільно-політичних процесів. Отже, взявши за методологічну основу дослідження принцип системності, спробуємо показати функціонування політичної комунікації з погляду синергетичного підходу, адже саме крізь призму цієї парадигми вивчають процеси, що відбуваються у відкритих (таких, що перебувають у процесі становлення) і нелінійних (повних несподіваних поворотів, пов'язаних з різними шляхами розвитку, точніше, з їхнім вибором) системах.

Отже, відтворена в певній моделі системність є впорядкованою структурою, такою, що має відповідний рівень регулювання і контролю, сукупність стандартизованих заданих статусно-рольових алгоритмів політичної поведінки. Адже *політичні відносини* – це, насамперед, умотивований, зумовлений інтересами поведінковий рефлекс спрямованої дії суб'єкта стосовно того чи іншого об'єкта,

«керування у вигідне русло власних інтересів як продукт суперництва і як засіб стримування» [2, с. 215]. Відповідно, влада спрямовує інформацію з певною метою: логічного (орієнтовану на раціональну, доказову, наукову аргументацію) та емоційного (з метою змінити систему ціннісних орієнтацій, примусити, за М.-Ж. Смітом, діяти в заданому напрямку [3, с. 114]) переконання.

Тому поміж таких загальнонаукових методів, як, аналіз і синтез; індукція і дедукція; моделювання, використовуються ще й такі методи, як політичне прогнозування та політична лінгвістика. Використання у процесі дослідження методу історизму дало можливість проаналізувати розвиток політичної комунікації, вивчити еволюцію поглядів на це поняття, процес інтерпретації політичної комунікації в ЗМІ.

Функціональний метод забезпечив аналіз взаємозв'язку між політичними явищами в реальній дійсності [4, с. 12]. Йдеться передовсім про аналіз політичної комунікації з точки зору її технологічної природи.

Традиційно інформативним вбачається соціологічний метод, покликаний з'ясувати взаємовплив на політичну комунікацію уряду і громадськості. Соціологічні методи безпосередньо пов'язані із використанням кількісних методів досліджень. Має рацію В. Войналович, який пов'язує їх із аналізом цифрових даних [5, с. 54]. У комплексному застосуванні математичні методики дістали назву «кваліметрія» (кліометрія), що означає вимірювання якості. Під кваліметричним підходом розуміють принцип систематизації математичних засобів, які використовують у політології. Як зазначає В. Циба, одним із фундаментальних понять будь-якої науки (в тому числі політології), що використовує апарат теорії ймовірності та математичної статистики, є якість. За його визначенням *якість* — це множина однорідних і рівноінтенсивних елементів певної природи [6, с. 3].

Отже, йдеться про потребу неупередженого оцінювання за формалізованими ознаками якості і кількості наповнення комунікативної сфери в процесах демократизації політичної системи України. Водночас демократизація суспільно-політичного життя в Україні актуалізує проблему відкритості комунікативного простору держави, що є предметом наукових досліджень політологів, об'єктом підвищеної уваги з боку громадських неурядових організацій в Україні та за її межами. Така тенденція обумовлює потребу вдосконалення

методики опрацювання політичної комунікації та її складових, що віддзеркалює міжінституціональні зв'язки складових політичної системи та основних інститутів громадянського суспільства.

Також впорядкування понятійного апарату політології передбачає застосування сучасних методик оцінювання політичної інформації, яка виступає комунікативним потенціалом політичного дискурсу.

Так, *контент-аналіз* в арсеналі дослідників політики виявився досить ефективним через його достатньо усталену методику застосування. В процесі його використання аналізуються отримані результати. Під час цієї роботи виникають питання щодо вдосконалення методики та упорядкування понятійного змісту, конкретизації сутності цього методу. У фаховій літературі контент-аналізи класифікуються як «наукові методи одержання обґрунтованих висновків із фактів за їх змістом». Автор такого визначення К. Кріппендорф підкреслює, що в цій дефініції інтегруються дві категорії — Б. Берелсона, котрий передбачає опис власне змісту комунікації, та Г. Лассуелла, який акцентує увагу на кількісних ознаках того, що передбачає повідомлення [7, с. 67–68]. В принципі зазначений метод полягає в підрахунках певних ознак комунікативних носіїв, котрі мають відбивати суттєві якості його змісту. Таким чином, категорія предмету дослідження стає вимірюваною, доступною для обчислювальних операцій. Контент-аналіз застосовують переважно тоді, коли є великий обсяг несистематизованого матеріалу.

Поширеним є контент-аналіз також у дослідженні матеріалів преси. Зрозуміло, що різні за видами матеріали, що відбивають діяльність суб'єктів політики, різняться не тільки за певними літературно-стилістичними засобами, а й за переважанням різних шарів інформації. Вивчення споріднених явищ й процесів на окремих рівнях інформації дозволяє виявити внутрішній взаємозв'язок між первинною й вторинною інформацією, що міститься в матеріалах про діяльність різних політичних сил. Розв'язання цього завдання забезпечує порівняльна типовість, однорідність та повторюваність відповідної інформації. Сутність такої риси як повторюваність характеризується традиційністю низки тем, наявністю в періодичних органах постійних розділів, застосуванням деяких жанрів у розкритті тематики [8, с. 126].

В практиці досліджень політичних процесів за допомогою ЗМІ проблемою виявлення якісних ознак й підвищення інформаційної віддачі публікації за допомогою контент-аналізу часто доводиться

розв'язувати питання, пов'язані із з'ясуванням мотивації авторів матеріалів в ЗМІ. Таким чином, важливим є і суб'єктивне трактування фактів, їх інтерпретація, оскільки це дозволяє з'ясувати позицію редакції й авторів, які виступають в пресі, дає можливість визначити основні напрями ідейної боротьби епохи, що досліджується [9, с. 30].

Варто відмітити, що індивіди аналізують навколишнє політичне середовище так, як їм на це вказує образна комунікація [10, с. 24]. Мається на увазі, що саме процес комунікації є політичною дією, спрямованою на підтримку рівноваги й стійкості в суспільно-політичній системі, спроектованою у вигляді взаємодетермінованих політико-владних відносин. Методологічною макроосновою аналізу цих відносин повинно стати дослідження культури, зокрема, політичної, як такої, що дає змогу зосередити увагу на політичній комунікації, що безпосередньо визначає політико-владні практики.

На наш погляд, важливим для дослідження політичної комунікації є метод моделювання, що пов'язаний з побудовою штучних, ідеальних, уявних об'єктів, ситуацій, що має відносини і елементи, схожі з відносинами і елементами реальних процесів, зокрема, політичних. Як відомо, початок політичного моделювання був покладений в роботі Л. Річардсона «Математична психологія війни», виданої в 1919 році. З тих пір моделювання пройшло багато етапів свого розвитку і вдосконалення.

Швидкому впровадженню моделювання, зокрема, математичного, в зарубіжній політичній науці сприяло широке застосування методів, відпрацьованих раніше економістами. Перш за все, мається на увазі теорія прийняття рішень, де в багатьох випадках використовуються результати економічного аналізу. В зв'язку з цим необхідно згадати ім'я А. Даунса, який створив теорію суспільного вибору і моделювання, що адаптувало цей метод до вивчення суспільно-політичних процесів.

Подальший розвиток був зумовлений появою значної кількості прикладних політичних досліджень, пов'язаних із застосуванням методу моделювання. У зв'язку з цим продовжувався розвиток і теоретичних положень, що сприяло розширенню уявлень про метод моделювання. Варто згадати роботи Р. Шеннона, Ч. Лейва, Дж. Марча, Д. Паттона. Крім того, продовжувалося вдосконалення теорії раціонального вибору. Визнаним фахівцем в галузі моделювання вважається Р. Саймон, який обґрунтував концепцію

обмеженої раціональності й застосував парадигму раціонального вибору, що продемонструвало можливості цього методу.

На наш погляд, заслуговує особливої уваги математичне моделювання в рамках теорії ігор, яка спочатку розроблялася в працях В. Райкера, М. Олсона, Дж. Бьюкенена, Г. Таллока.

Стосовно розробки понять теорії ігор та їх застосування в політичній економіці відомими є праці таких вчених, як Г. Хотелінг, Е. Довнс, Т. Персон, Г. Табеліні, Д. Асемоглу, Д. Робінсон та багато інших [11; 12; 13]. Взагалі сутність моделювання полягає в заміщенні реального об'єкта політичної дійсності А об'єктом В, створеним штучно, що повторює істотні сторони об'єкта А, тобто є його моделлю. Модель – це образ об'єкта або структури, пояснення або опис системи, процесу або низки пов'язаних між собою подій. Для моделювання структури об'єкта або процесу формується система рівнянь. Системи зв'язків усередині моделей представляються шляхом складання схеми розподілу потоку інформації за допомогою, наприклад, математичного або логіко-семантичного моделювання [14].

На наш погляд, цікавим і необхідним для вивчення політичних комунікацій є застосування математичного апарату саме теорії ігор. З точки зору визначення, теорія ігор розглядає широке коло питань прийняття рішень групою учасників, які мають раціональну поведінку, згідно з якою кожний з гравців намагається шляхом вибору своєї стратегії максимізувати свій вигаш. Використання цього методу ми розглянемо детально в третьому розділі.

Моделювання дозволяє визначати механізми розвитку політичної комунікації, допомагає орієнтуватися в складному електоральному процесі, а також знаходити зв'язки між елементами комунікативного процесу, недоступні іншим методам вивчення. Методика політичного моделювання використовується в ході політичних переговорів. За допомогою математичного моделювання проводяться дослідження суспільно-політичної ситуації і формулюються стратегії поведінки.

До того ж, дослідження процесу політичної комунікації відбувається через його гносеологічний аспект, оскільки однією з проблем є з'ясування специфіки комунікації через пізнання політичного буття за допомогою відчуття, як відображення в свідомості форми внутрішнього стану організму та сприйняття, як рефлексії його цілісного образу. Відповідно, результатом такого

пізнання є розуміння змісту політичної комунікації, яка всебічно виявляється лише в разі забезпечення комунікативного діалогу.

На жаль, доводиться визнавати, що попри увагу, яка приділяється дослідженню політичної комунікації, більшість її параметрів залишається недостатньо відрефлексованими. Недоліком сучасного трактування політичної комунікації є не відображення суті виявлення інформаційних процесів за своїм змістом, формування інформаційних потоків у відповідному сегменті політичної влади. Однією з головних причин такого стану речей, на наш погляд, є специфіка історичного розвитку теорії комунікації, а точніше, той факт, що ідеї, які застосовували під час її розроблення (кібернетичні, семіологічні, феноменологічні, когнітивні, аксіологічні), були зорієнтовані на опис універсальних чи проміжних аспектів політичної комунікації. Політична комунікація досить часто вивчається в рамках лінгвістичних досліджень [15; 16; 17; 18].

Найчастіше політичні комунікації розглядають у прикладному аспекті, пов'язуючи їх з аналізом масових інформаційних процесів, що на теоретичному рівні можна кваліфікувати як своєрідний відхід від концептуальних оцінок цього феномену. І як би там не було, проблема виокремлення власне політичних параметрів комунікації відходить на задній план або ж її навіть не рефлексують як методологічну передумову. Так, є справедливим зауваження Є. Кольцової, що дослідження соціальної і політичної сфери й сьогодні стосується лише усної комунікації та рівня одиничних виголошень.

Але тут логіка підказує, що в різних сферах соціального життя місце і характер інформаційно-комунікаційних процесів зовсім не однакові. Тому політику доцільно розглядати не як одну з багатьох форм реалізації загальносоціальної природи інформаційно-комунікаційних обмінів, а як особливий тип спілкування і контактних зв'язків, що виникають у політиці.

Концепт «політичної комунікації» описує не універсальний, а унікальний тип комунікативного процесу, якому притаманні власні джерела інформації, особливий тип організації політичних відносин, специфічні функціональні навантаження в межах суспільства, власна морфологія, стиль спілкування та низка інших властивостей. Наприклад, політична комунікація є носієм публічного характеру. Як підкреслює П. Далгрэн, політика є «специфічною галуззю публічної сфери, яка примушує мати справу із медіа уявленнями, які причетні до

прийняття конкретних рішень» [19, с. 79]. Власне, в публічному просторі політика постає як постійна змінна комутації акторів, в основі якої – розходження статусів, позицій та інтересів тощо. Іншими словами, політику розуміють як форму дискурсу великих аудиторій, зумовлену наявністю в них специфічних інтересів, що не дає змоги трактувати цю її комунікацію як аналог міжособистісного спілкування.

В разі підходу, який ставить у центр розгляду предметний характер спілкування, можна висвітлити онтологічні основи комунікаційних процесів у політичній сфері діяльності. Продуктом процесу комунікації є інформація, яка сьогодні набуває матеріальної форми і володіння нею стає необхідним. До реалізації будь-які рішення сьогодні апріорі випробовують в інформаційній сфері та результати стають вирішальними. Майже ніколи реальні цілі інформаційного впливу не афішують, навпаки: їх ретельно маскують. Що ж є справжньою метою інформаційного напору? Система – це та вища мета, яка може містити будь-який елемент в епістемології, що містить організацію, структуру, методи і вірогідність знань супротивника.

По суті політична комунікація також є одним із засобів трансляції політичної свідомості саме в межах цієї політичної культури [20, с. 49–53]. Політична свідомість характеризує здатність індивіда до політичної діяльності, адаптації в політичному просторі, здійснення в ньому специфічних функцій соціально-політичної взаємодії, участі та управління. Не останнє місце посідає комунікація в межах політичного каналу і в процесі соціалізації: встановлення важливих і необхідних норм політичної діяльності й поведінки. Оскільки змістовним наповненням процесу комунікації є обмін інформацією, зокрема, всередині системних владних відносин, то метою є погодження на відповідно прийняті рішення. Отже, простежується пряма залежність між політичними культурою та комунікацією.

Наш аналіз буде неповним, якщо не врахувати позицію Н. Лумана, який обґрунтовував владу з позицій такої концепції, згідно із якою владу визначають як символічно-генералізований медіум комунікації, подібний до каталізатора, що задає темп комунікації (підвищує чи сповільнює), а також керує каналами та альтернативами комунікативного обміну [3, с. 126]. Треба зазначити, що під символічно-генералізованим медіумом учений розуміє «концентрацію суті та змісту в символі», за допомогою якого політична влада

використовує політичну комунікацію з метою не раціонального осмислення, а на внутрішньостійку суть з допомогою створення не справжніх ефектів [21 , с. 47]. У цьому розумінні політична комунікація – це не просто дія із застосуванням символів, а дія, яка й є символом. Комунікація, яку розуміють як символізовану, провокує асиметричність влади як такої, що ускладнює взаємини в межах вертикалі. Влада створює «візуальний обман», міф, те, чого насправді не існує, але те, що бажає отримати суспільство, посилюючи тим самим свою легітимацію. Таким чином, використання символів тут – не просто егоїстична стратегія, оскільки причини такої поведінки набагато глибші.

Отже, на основі здійсненого аналізу можна зробити такі висновки: концепт «політичної комунікації» методологічно вказує на універсальний тип політичного комунікативного процесу, якому притаманні власні інформаційні джерела, особливий тип організації політичних відносин.

Підґрунтям методу політичної комунікації є ідея про те, що необхідною і першочерговою умовою ефективності функціонування політичної системи є політична комунікація та інформація. Цей метод бере на озброєння «загально кібернетичні» ідеї Н. Вінера, відкидаючи традиційний поділ на механічні та органічні системи. Кібернетика розглядає всі самоорганізуючі системи, що реагують як на вплив середовища, так і на результати своєї власної поведінки.

Виходячи з системного характеру політики, професор Гарвардського університету К. Дойч запропонував надзвичайно сміливу систему кібернетичного аналізу політичного процесу. В ньому політика і уряд розглядаються переважно як процес керування і координації зусиль людей для досягнення поставленої мети, водночас політична система ототожнюється з пристроєм, який наводить снаряд на ціль.

Політична система подібна до кібернетичної системи, що здатна сама налаштовуватися. Керування полягає в пілотуванні, що залежить від інформації про перебування цілі, про те, яку відстань залишилось подолати, і про результати попередніх дій. К. Дойч подає аналіз керування діями на підставі досвіду попередніх помилок.

Як відомо, політична система не ізольована від зовнішнього середовища. Навпаки, в своєму функціонуванні вона залежить як від постійного потоку інформації, що надходить із середовища, так і від постійного потоку інформації про свій власний рух.

Згідно із класичними уявленнями система не перебуває в «рівновазі», а бере участь у динамічних процесах. Фактично вона перебуває в постійному пошуку, уточненні мети, реалізація якої залежить від взаємовідносин між чотирма кількісними факторами:

1. Інформаційне навантаження на систему, яке відповідає тому, наскільки значні та стрімкі зміни в розташуванні цілі щодо пошукової системи. В політиці навантаження відповідає розмаху, масштабу і частоті змін, з якими повинен звладати уряд.

2. Запізнення в реакції системи. Мається на увазі відтинок часу між одержанням інформації щодо перебування мішені і виконанням відповідної дії пошуковою системою. У політиці може бути запізнення, яке змусить уряд або політичну партію реагувати на нову надзвичайну ситуацію чи завдання. Скільки часу потрібно політикам на те, щоб осмислити нову ситуацію, прийти до рішення, повідомити про нього і досягти його виконання?

3. Приріст, тобто сума змін тих чи інших параметрів функціонування внаслідок коригувальних операцій. Коли приріст значний, то виникає небезпека, що намір не корегувати відхилить систему від бажаного напрямку. Тобто сильна реакція відхиляє від бажаної мети.

У політиці приріст означає швидкість і серйозність реагування політичної системи на нові факти, про які вона довідалася. Наприклад, широкомасштабна і стрімка реакція США щодо японського нападу на Перл Харбор.

4. Випередження — відстань між правильно передбаченим перебуванням рухомої цілі та її реальним перебуванням у даний момент відповідно до щойно одержаних сигналів. Наприклад, які можливості має уряд, щоб ефективно передбачити і попередити нові проблеми, які можуть виникнути? Наскільки він справді передбачуваний? Наскільки він спроможний діяти на випередження ситуацій, що можуть виникнути? Як він намагається забезпечити випередження, підвищити точність прогнозу «відхилення»? Чи має уряд у своєму розпорядженні спеціалізовані і ефективні служби інформації, прогнозування й планування? Яка ефективність вільних публічних дискусій, де можуть висловлюватися неортодоксальні погляди? Яка сукупна дія цих факторів, їхня взаємна рівновага? При досягненні мети можливість успіху завжди обернено пропорційна інформаційному навантаженню і призупиненню реакції системи. До певного моменту шанси на успіх можуть пов'язуватися з величиною

приросту, однак, коли його рівень значний, співвідношення стає зворотним. Шанси на успіх завжди співвідносяться з «випередженням».

За допомогою запропонованих К. Дойчем параметрів, на наш погляд, можна без ідеологічного упередження і аксіологічних суджень оцінити дієвість різних політичних систем залежно від їхньої здатності функціонувати як більш-менш ефективний «рульовий механізм». Мова має йти про те, щоб оцінити запізнення реакції уряду на нові чи складні ситуації, його інтенсивність та здатність на випередження.

Таким чином, уряд розглядається як система прийняття рішень на підставі різних потоків інформації. Повідомлення, що надходять із середини чи ззовні, приймаються рецепторами, тобто численними та різними блоками-приймачами. Окрім звичайного перехоплення, рецептор здійснює ще кілька функцій: кодування, відбір інформації та обробку даних. Потім інформація надходить на блок «пам'ять і цінності», де вона опрацьовується і служить базою даних дії блока центр прийняття рішень (ЦПР). У блоці «пам'ять і цінності» нагромаджується й зберігається інформація, порівнюється нова інформація з попередньою; «ціннісний» елемент цього блока здійснює порівняння реальних можливостей з цілями, яким надається перевага. Зрештою, ЦПР «готує» рішення, віддає розпорядження блокам-виконавцям — «ефекторам».

Схема, звичайно, передбачає і «зворотний зв'язок». Рецептори отримують повідомлення не тільки від зовнішнього середовища, але й від ефекторів, які інформують їх про результати виконання рішень і про стан власне системи. Інформація про виконання рішень повертається до системи як нові введені дані й відтак підлягає обробці. Опрацьована інформація знову надходить на блок ЦПР.

Таким чином, уряд діє як кібернетична система: самостійно приймає рішення на підставі інформації про зовнішнє середовище і про свою власну ситуацію. Справді, значення комунікації для нормального функціонування, стабільності та ефективності політичної системи важко переоцінити. Необхідно, щоб інформація циркулювала, пронизувала всю політичну систему, іннервувала її численними мережами, «нервами управління». Важливо, щоб влада була поінформована і могла інформувати решту для ефективного функціонування. Потрібно, щоб були різноманітні комунікаційні ланцюги, рух інформації від влади до громадян і від громадян до

влади. Якість рішень, передбачення і випередження залежать від інформації, від даних, якими оперує система. Для деяких політичних систем характерне намагання бути поінформованими про реальність з максимальною точністю. Навпаки, інші системи виявляються не досить інформованими, почасти через безконтрольність механізмів інформації. Деякі повідомлення не пропускаються: вони не доходять до центрів прийняття рішень (ЦПР), а інші скорочуються і передаються лише частково [Ошибка! Закладка не определена.].

Так, тоталітарна система може зменшити рівень «запізнення» щодо реакції, забезпечуючи швидку передачу розпоряджень від верхів до низів. Але є небезпека, що ця перевага буде підірвана і рівень «запізнення» зростатиме, тому що в такій системі важко надсилати інформацію в протилежному напрямку, тобто від низів до верхів. Коли «спуск» відбувається прискорено, то «підйом» може виявитися сповільненим або неповним.

Система може також серйозно постраждати через недостатню кількість інформації. До того ж, крім нової інформації, вона може фільтрувати і стару, яка зберігається в блоці «пам'яті», водночас вперто не зважати на той чи інший нагромаджений досвід — наприклад, з огляду на чинючу політичну волю або певну ідеологію. До того ж система, що перестає приймати нові повідомлення і враховувати частину своєї «пам'яті», ризикує дійти до авантюризму або навіть провалитися. Вона частково втрачає ефективність у координуванні зусиль, їй доведеться менше розраховувати на довіру громадян і на свою легітимність, домагаючись підкорення. Тому вона застосовуватиме авторитарні або репресивні методи.

Список використаних джерел

1.Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні : політологічний концепт / Котигоренко В. О. — К. : Світогляд, 2004. — 722 с.

2.Политический процесс : основные аспекты и способы анализа / Под ред. Мелешкиной Е. Ю. — М. : Весь мир, 2001. — 304 с.

3.Луман Н. Власть / Никлас Луман ; перевод с немецкого А. Ю. Антоновского. — М. : Праксис, 2001. — 250 с.

4.Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Рудич Ф. М. — К. : Либідь — 2006. — 480 с.

5.Войналович В. О. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років : політологічний дискурс / Войналович В. О. — К. : Світогляд, 2005. — 744 с.

---

6. Циба В. Т. Математичні основи соціологічних досліджень : кваліметричний підхід / Циба В. Т. — К. : МАУП, 2002 — 248 с.

7 .Землянова Л. М. Современная американская коммуникативистика : теоретические концепции, проблемы, прогнозы / Землянова Л. М. — М. : МГУ, 1995. — 271 с.

8.Дергачова Л. Д. Периодическая печать как массовый источник / Дергачова Л. Д. — М., 1982. — С. 154.

9.Романюк М. М. Українське пресознавство: наукові принципи і методи досліджень / Романюк М. М. — Львів : Наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2000. — С. 29–33.

10.Дризе Т. М. Социальная коммуникация и фундаментальная социология на рубеже XXI века / Дризе Т. М. // Вестник МГУ. Сер. 18: Социология и политология. — 1999. — № 4. — С. 22–27.

11.Persson T. Political Economics : Explaining Economic Policy / Persson T., Tabellini G. — Cambridge, MA : MIT Press, 2000. — 533 p.

12 .Acemoglu D. The Choice Between Market Failures and Corruption / Acemoglu D., Verdier T. // American Economic Review Papers and Proceedings. — 2000. — V. 90 — P. 194–211.

13.Acemoglu D. Economic Origins of Dictatorship and Democracy. Cambridge / Acemoglu, D., Robinson, J. — Cambridge University Press, Cambridge. — 2006. — 416 p.

14.Lave Ch. An Introduction to Models in Social Sciences / Ch. Lave, J. G. March. — N.Y. : Harper and Row, 1978.

15.Андрейченко О. І. Лексико-фразеологічна основа текстів політичних дискурсів (на мат-лі укр. преси кінця XX–поч. XXI сторіччя) : автореф. дис...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — українська мова / Андрейченко Оксана Іванівна ; Інститут укр. мови НАН України. — К., 2006. — С. 23.

16 .Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики : монографія / Бацевич Ф. С. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 281.

17.Башук А. І. Комунікативно-стратегічний аналіз політичного тексту / Башук А. І. // Учені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія «Філологія». — 2006. — Т. 19 (58), № 2. — С. 34.

18.Бессонова Л. Є. Комунікативні аспекти політичного дискурсу / Бессонова Л. Є. // Учені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія «Філологія». — 2004. — Т. 16 (55), № 1. — С. 22–27.

19.Гроф С. Путешествие в поисках себя / Гроф С. — М. : АСТ, 2004. — 352 с.

20 .Рукавишников В. Политические культуры и социальные изменения / Рукавишников В., Халман Л., Эстер П. — М. : Совпадение, 1998. — 366 с.

21.Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / Лосев А. Ф. — М. : Изд. Моск. ун-та, 1982. — 480 с.